

DOI 10.33190/0027-2833-316-2021-1-005

**PERCEPCIA NADPRIRODZENA VO FRAZEOLÓGIИ.
SLAVOFRAZ-2019 / ed. M. Dobříková**

Bratislava : Vyd. Univ. Komenského v Bratislave. 2019. 374 s.

Слов'янська фразеологія та пареміологія в контексті різних мов світу давно та успішно досліджується. Інтерес до цієї мовознавчої галузі не мав би таких масштабів, якби його постійно і цілеспрямовано не підтримувала, не розвивала і не скеровувала Фразеологічна комісія при Міжнародному комітеті славистів (МКС), створена 1978 р. з ініціативи М. І. Толстого. У різний час її очолювали визнані вчені-слависти Й. Матешич, В. М. Мокієнко, а нині — Харрі Вальтер (Німеччина). Фразеологічна комісія при МКС щороку ініціює десятки міжнародних конференцій з проблем фразеології та пареміології, публікуються колективні монографії та лексикографічні праці. Про одну з них, що на сьогодні не має аналогів у світовій лексикографії, ми писали в рецензії на сторінках «Мовознавства»¹. І ось перед нами нова книжка «Percepcia nadprirodzena vo frazeológii / ed. M. Dobříková», що являє собою збірник статей з міжнародної конференції «Славофраз 2019» у Братиславі. Тема, якій присвячена рецензована книжка, доволі оригінальна: «Надприродність у фразеології та пареміології». Маємо констатувати, що організаторам конференції вдалося привернути увагу науковців до теми, матеріал якої на теренах усієї Славії досі залишається недостатньо зібраним, описаним, систематизованим і синтезованим.

У передмові до книжки голова Словацької фразеологічної комісії при Словацькому комітеті славистів, завідувачка кафедри слов'янської філології університету Коменського в Братиславі проф. М. Добрикова зазначила, що концепт надприродного у фразеології автори збірника інтерпретували тринадцятьма мовами світу: англійською, білоруською, македонською, німецькою, польською, російською, словацькою, сербською, українською, хорватською, чеською (с. 9). Загалом рецензована книжка містить 48 статей відомих фразеологів з України, Росії, Білорусі, Словаччини, Чехії, Польщі, Угорщини, Сербії, Хорватії, Словенії, Болгарії, Македонії. З погляду методології природа досліджуваного феномену вивчалася на рівні синхронії та діяхронії в різноманітних дослідницьких напрямках — біблійному, етнолінгвістичному, лінгвокультурологічному, діалектологічному, перекладознавчому.

Збірник відкриває стаття Почесного голови Фразеологічної комісії при МКС В. М. Мокієнка «Надприродне в російській народній фразеології на тлі слов'янської» (с. 13-26). Спираючись на тлумачні та енциклопедичні словники, автор з притаманною йому ерудицією оригінально пояснює, як між собою пов'язані надприродне і фразеологія: «За всієї ускладненості тлумачень надприродного в них легко можна виявити спільну семантичну домінанту — непояснюваність законами природи й наукової логіки. І ця домінанта, власне кажучи, зрівнює надприродне з нашою дорогою наукою фразеологією. Адже ми, фразеологи, по-

¹ Див.: Даниленко Л. Дядечко Л. П. Лепта библейской мудрости: русско-славянский словарь библейских крылатых выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских, армянском и грузинском языках / под общ. ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокієнко, Д. Балаковой, Х. Вальтера. Могилев : Могилев. гос. ун-т имени А. А. Кулешова, 2019. Т. 1 : А–О. 288 с.; Т. 2 : П–Я. 308 с. *Мовознавство*. 2020. № 2. С. 75-79.

стійно тільки те й робимо, що пояснюємо важко пояснюване, тобто розшифруємо один з найчудесніших і загадкових лінгвістичних процесів. Справді, хіба це не чудо, коли з двох або більше слів із абсолютно конкретною семантикою складається фразеологізм зі значенням, практично невивідним з його словесних складників?!» (с. 14).

Автор коментує численні фразеологічні одиниці, що презентують залишки міфологічного світобачення: рос. *на чём свет стоит*, укр. *клясти на чім світ стоїть*, бр. *на чым свет стаїць*; рос. *как в воду глядел*, бр. *як у ваду глянуў*, укр. *як у воду дивитися*; рос. *Каб тебя Перун треснул!*, слц. *Bodaj ťa parom vza!* та ін. Ще численнішою є фразеологічна група з демонологічним компонентом *чорт*: у повному фразеологічному словнику російських народних говірок таких одиниць налічується близько 800, включаючи варіантні характеристики зовнішності та місць перебування цього персонажа: рос. *бес, дьявол, леший, лихой, ляд, Чёрт тебя поберу!*, укр. *Чорт би його (її, вас) взяв (побрав!)*, слц. *Bodaj ťa čert vza!*, болг. *Дявол да го вземе!* та ін. Приклади засвідчують одну з основних тенденцій міфологічного фразотворення: за християнізації знищення язичницьких ідолів супроводжувалося вигуками їх прокльонів.

Більшість статей рецензованого збірника присвячена історико-етимологічному та етнолінгвістичному аналізу міфологічних істот нижчого рангу — духам, бісам, домовикам, лісовикам, відьмам тощо. Так, стаття М. Добрикової (Словаччина) «*Zmok — poverové predstavy a ich percepčia z hľadiska etnofrazeológie*» («Змок — забобонні уявлення та їх відображення в етнофразеології») (с. 82-89) подає цікавий опис персонажа під назвою *zmok* 'міфологічна істота в образі чорного курчати, дракона або змії, яка приносить людям гроші'. Дослідниця збирала великий матеріал з етнографічних, лексикографічних і літературних праць А. Бернолака, Я. Коллара, Я. Голого, Ї. Полівки, Я. А. Коменського, що дозволило констатувати дату найстаршого словацького запису про це міфологічне створіння: 1666 р. (с. 84). За версією чеського етимолога В. Махека, двч. *ztek* означало 'дракон' або 'чорт', але в народній етимології слово *zmok* асоціювалося зі словом *zmoknutý* 'мокрий', звідси утворився фразеологізм *chodí jako zmok* 'ходить як мокра курка' — образ, відомий не лише західнослов'янським, але й усім східнослов'янським мовам. За повір'ям, ця істота приносила хазяїну гроші й багатство, звідси семантика фразеологізму *musí mu zmok (rarášok) peniaze vláčit'*, букв. 'йому змок грошей наскладав'. Прикметно, однак, що словацька фразеологія зберігає сліди міфологічного образу цієї істоти у формулах прокльонів *Bodaj ťa zmok vza!*, *Bodaj ťa zmok uchytil!*, *Zmok ťa vza!*

Оригінальним підходом до проблеми надприродного у фразеології вирізняється стаття О. Федосова (Угорщина) «Бог, чорт чи диявол криються в деталях?» (с. 127-133). Як і раніше у своїх працях, авторові вдалося віднайти дослідницьку родзинку: в контексті теми конференції його увагу привернув фразеологізм рос. *дьявол <кроется> в деталях* або *черт кроется в мелочах*. Незважаючи на поширеність цього образного вислову в багатьох мовах, досі не з'ясованими залишаються його походження і шляхи міграції, інваріантна і варіанта форми, аспекти значення і конотації. Ємко й виразно сформулювавши підхід до фразеології у цілому: «Фразеологія — це експериментальна лабораторія лінгвістики», дослідник акцентує мету розвідки — «відтворення первісного фразеологічного профілю» аналізованої одиниці (с. 126-127). Короткий текст рецензії не дозволяє нам зупинитися на цікавих деталях студії О. Федосова. Лише зауважимо, що її суть полягає у визначенні інтернаціонального характеру досліджуваного фразеологізму шляхом порівняння значень і часових форм дієслівних компонентів у російській, чеській, польській, угорській, німецькій, англійській, французькій

мовах, але головне — у спробі відповісти на питання, чому в російській мові основний компонент ідіоми *чорт/диявол* (а в угорській мові, за словами автора, ці лексеми не розрізняються) не міг бути скалькований за допомогою таких синонімічних відповідників, як *сатана, князь тьмы, лукавый, демон, бес, шут, леший* і под. (с. 128). Висновок О. Федосова полягає в тому, що в російській мові фразеологізм *дьявол* <кроється> в *деталях* та його варіанти проходять етап адаптації, причому контексти сигналізують про релевантність компонента рос. *деталь, мелочь*, а не рос. *черт/дьявол*, які не обов'язково мають негативну конотацію, пор. рос. *не так страшен черт, как его малюют*; <некто> *чертенок (дьяволенок, бесенок)*; *чертовски приятно*; *дьявольски хороша*; *дьявольски счастлив*.

Сучасному езотеричному дискурсу, який став джерелом російських фразеологічних неологізмів, як наприклад, *портить/испортить карму кому* ірон. 'погіршувати чийсь долю, життя', *не по феншую* ірон. 'погано, неправильно', *быть в полном астрале* ірон. 'поводити себе неадекватно або незосереджено', присвячено статтю М. Добрової (Чехія).

У статті Н. Ареф'євої (Україна) приділено увагу діалектній фразеології. На матеріалі (понад тисячу одиниць) російських острівних говірок Одещини авторка досліджує космогонічний код, який формулює як ідею трьох складників світобудови (небо – земля – потойбіччя), виокремлюючи два культурні коди — «народження» і «смерть». Серед наведених прикладів увагу привертають діалектні фразеологізми *бѣлый день* 'час до заходу сонця', *бѣлый рабочий* 'людина, яка працює в денну зміну', *свет перемакотрился* 'світ змінився до невпізнаності', *входит в свет* 'про новонародженого протягом перших трьох тижнів', *на мѣртовой постели лежатъ* 'умирати', *собираетъ посяг на смерть* 'готувати спеціальний одяг на випадок смерті' та ін. У висновках авторка відзначає синкретизм міфологічної свідомості давніх слов'ян, що знайшли своє відображення в мотивах народження та смерті острівної діалектної фразеології Одещини (с. 40).

Як ми вже зазначали, підхід до теми надприродного у слов'янській фразеології автори шукали за допомогою різних методологічних прийомів, моделюючи загальну картину у вигляді окремих мікрофрагментів, передусім через аналіз усіляких фантазмагорій, химерних видінь, злих духів, чортів, дияволів, мавок, русалок, василіска, пекла, магії, чаклунства тощо: див. статті Я. Складаної (Словаччина), Е. Кржишнік (Словенія), Н. Пінтарич (Хорватія), О. Крейчової, Н. Сталянової (Чехія, Болгарія), Ю. Гловні (Словаччина) та ін. Деякі народні вірування, уявлення та забобони, зокрема у весільних обрядах та народних іграх, стали предметом аналізу у статтях Д. Антонякової (Словаччина) і О. Тищенко (Україна). З темними силами пов'язує у своїй статті фразеологічну семантику компонентів *сум, журба, печаль* П. Дронов (Росія), пор. *не было печали, <так (да)> черти накачали* (с. 98). М. Ковшова (Росія) у статті «Називання як перцепція надприродного. Власні імена в російських ідіомах і загадках» (с. 191-202) ставить питання про смисл використання власного імені в надприродних номінаціях та витлумачує цей процес як гносеологічну стратегію, спосіб семіотизації надприродного через уподібнення природному, тобто тому поняттю, що вже пізнане, конкретизоване й ідентифіковане, напр.: *Антипка беспятый / беспалый / неумытый, Анчутка рогатая (рогастая)* 'чорт, нечиста сила' (с. 194). На думку авторки, оніми, що називають надприродні денотати, одягають антропонімічні «маски», на цю закодованість указують негативні епітети з префіксами **не-** й **без-**, а також епітети, що є маркерами характерних ознак нелюдських істот (наприклад, *рогата*). У такий спосіб структуровано міфологічні уявлення про безпосередні контакти людей і демонів. Щоправда, у цьому випадку в нас постає

питання стосовно вибору конкретних онімів для потреб такого роду номінацій або про «механізми відповідностей» надприродних і природних денотатів.

На тлі «темного семантичного царства» виділяється дослідження Ж. Фінк (Хорватія), в якому описано мотивувальні ознаки компонента *ангел*, що структурує позитивну семантику 'красивий, добрий, спокійний, приємний' хорватських фразеологізмів *lijep kao anđeo, dobar kao anđeo, pravi anđeo, pjevati kao anđeo, spravati kao anđeo, <i> anđeli bi jeli što* та ін. (с. 134-140).

Досить оригінальний аспект запропонували у своєму спільному дослідженні «Одиниці вимірювання як джерело загадкове в російській, чеській і словацькій фразеології» Л. Степанова (Чехія) та Л. Гаярські (Словаччина) (с. 308-313). По суті це опис окремих фразеологічних сюжетів, що містять назви одиниць вимірювання, таких як *аршин, п'ядь, верства* тощо, семантика яких у багатьох випадках залишається затемненою. Своє завдання автори вбачали в тому, аби пролити світло на незрозуміле, «таємне зробити явним» (с. 308). Так, чеський фразеологізм *být s to*, зафіксований уже в давньочеській мові, буквально означав 'бути достатньо великим, сильним і вмілим, щоб справитися з будь-яким завданням або роботою'. Вираз у мові зберігся, вірогідно, завдяки його близькому звучанню з німецькою калькою *být štont*, слц. *byť štont*, рос. *быть в состоянии <сделать что-л.>* (с. 309). Значну увагу у своєму дослідженні автори приділили історико-етимологічній реконструкції словацького фразеологізму *vyjst' na psí tridsiatok* зі значенням 'потрапити у скрутне фінансове становище, стати бідним', де слово *tridsiatok*, відоме з XV ст., — мито на митниці за часів феодалізму на колишніх угорських кордонах, тридцята частина вартості товару. Як зауважують автори, цей вислів уже в XVI ст. був відомий також угорській мові: *ebek harmincadjára kerül, ebek harmincadján (van)*. Фразеологи вивчили всі існуючі версії, але однозначної відповіді поки що не запропонували: «Цей вислів міг бути запозиченням з угорської мови (на це може вказувати час його фіксації), але міг ним і не бути, бо й саме слово *tridsiatok* має давню фіксацію також у словацькій мові» (с. 312). Отже, загадкове у фразеології може бути пов'язаним не лише з демонічними створіннями, загадка часто криється у висловах, які на перший погляд є цілком зрозумілими. Свідченням цього є студія Л. Даниленко (Україна) «*To je pohádka*, або про лексичний і фразеологічний феномен чеського слова *pohádka*», в якій звичайне чеське слово *pohádka* 'казка' при зосередженні уваги на його генезі виявляє первісну ознаку зовсім не чогось вигаданого, надуманого, нереального, але демонструє зв'язок з поняттям правди, а саме значення 'мудра проповідь, правдивий вислів, сентенція'. У світлі історії мови еволюція слова *pohádka* відбувалася шляхом затемнення первісної позитивної, «правдивої» семантики в бік алегорії і, зрештою, вигадки, неправдивості й неприродності. Поступово слово *pohádka* з'являлося в оточенні негативних ад'єктивів *křivý, bludný* 'кривий, несправжній' і, нарешті, саме набуло відтінку неприродності, виявивши спорідненість зі словами *hádka* 'сварка', *spor* 'суперечка', *smyšlenka* 'вигадка', *nepravda* 'неправда', *hádanka* 'загадка', *hádat* 'угадувати'. Поширені в сучасній чеській мові фразеологізми і приказки *vykládat/ vyprávět někomu pohádku* 'говорити неправду, придумувати щось', *To jsou pohádky!* 'Це все вигадки!' — виразна ілюстрація семантичної еволюції слова *pohádka*, пор. його лексичні і фразеологічні синоніми *байки, небылицы, байки правити*, рос. *рассказывают кому-то басни, небылицы* (с. 72-74).

Вихід рецензованої книжки, безперечно, стимулюватиме нові дослідження слов'янської фразеології. Для доступу до неї широкої читацької аудиторії бажано розмістити її в Інтернеті. Перспективним, як нам видається, є створення Словника міфологічної фразеології на зразок енциклопедичного словника «Славянская мифология» (Москва, перше видання 1995 р.). Така праця, систем-

но викладаючи пізнавальну модель мовної картини світу слов'ян, була б корисною не лише для лінгвістів, але й для вчених суміжних дисциплін — культурологів, філософів, істориків, літературознавців і всіх, хто цікавиться проблемами взаємозв'язку мови, культури, мислення.

Л. Даниленко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

Електронна пошта: <mailto:dankoua@ukr.net>

<https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>

L. Danylenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine

E-mail: <mailto:dankoua@ukr.net>

<https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>

PERCEPCIA NADPRIRODZENA VO FRAZEOLÓGII. SLAVOFRAZ-2019 / ed.

M. Dobříková

Bratislava : Vyd. Univ. Komenského v Bratislave. 2019. 374 s.

Дата надходження до редакції — 17.12.2020

Дата затвердження редакцією — 22.12.2020

DOI 10.33190/0027-2833-316-2021-1-006

Мовчун Л. В.

УКРАЇНСЬКА РИМА В СИСТЕМІ МОВИ І В МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

Київ : Інститут української мови НАН України, 2020. 472 с.

Монографія Л. В. Мовчун помітно вирізняється на тлі наукових видань про риму виразно лінгвістичним контекстом трактування цього феномену й комплексним підходом до його вивчення.

Структура монографічного дослідження відповідає логіці обґрунтування запропонованої теорії рими. У першому розділі «Поняття рими в науковій і поетичній картинах світу» (с. 15–78) авторка аналізує напрацювання з теорії рими в діячності, досліджує історію лексеми *рима*, її графічні та граматичні форми, дериваційний потенціал, а також розвиток значень у трьох аспектах: загальномовному, термінологічному і художньому. Встановлено найдавнішу писемну фіксацію слова в написанні *рымы*, засвідчену пам'ятками Львівського Ставропігійського братства 1586 р., тобто на 36 років раніше від зазначеної в «Історії української мови. Лексика і фразеологія» (Київ, 1983) (с. 17). Дослідниця зауважує, що «упродовж ХХ ст. відбувалось активне поповнення гнізда дериватів лексеми *рима*. Бум термінотворення спостерігався в 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розбудовою української римології; на поч. ХХІ ст. з початком нового етапу лінгвістичного зацікавлення римою поживавився процес термінотворення» (с. 20).